

غنية التروع

إلى علمى الاصول والفروع

عزالدين ابوالمكارم حمزة بن على بن زهره حسینی حلبی

(۵۱۱-۵۸۵ ق)

با مقابلة خواجه نصیرالدین طوسی در ۶۲۴ ق و اجازه سالم بن بدران مازنی مصری به وی در ۶۱۹ ق

نسخه برگردان به قطع اصل از روی نسخه خطی شماره ۵۶۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی

کتابت شده در ۶۱۴ ق

با مقدمه

سید محمد عمادی حائری

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

تهران - ۱۳۹۰

سرشناسه: حسینی حلبی، عزالدین ابوالمکارم حمزة بن علی بن زهره، ۵۱۱-۵۸۵ ق.
عنوان و نام پدیدآور: غنیة النزوع إلى علمی الاصول والفروع؛ عزالدین ابوالمکارم حمزة بن علی بن زهره حسینی حلبی
(۵۱۱-۵۸۵ ق.)؛ با مقابله خواجه نصیرالدین طوسی در ۶۲۲ ق. و اجازه سالم بن بدران مازنی مصری به وی در ۶۱۹ ق.؛ با
مقدمه سید محمد عمادی حائری.

مشخصات نشر: تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ۴۹۰ ص.

شابک: 978-600-220-094-5

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: عربی.

یادداشت: چاپ قبلی: مؤسسة الامام الصادق^(ع)، ۱۴۱۷ ق. = ۱۳۷۵.

یادداشت: کتابنامه: ص. [۳۶] - ۴۰.

موضوع: کلام شیعه امامیه -- قرن ۶ ق.

موضوع: اصول فقه شیعه -- قرن ۶ ق.

موضوع: فقه جعفری -- قرن ۶ ق.

شناسه افزوده: نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد، ۵۹۷-۶۷۲ ق.

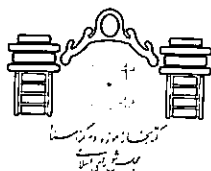
شناسه افزوده: عمادی حائری، محمد، ۱۳۵۹- ، مقدمه‌نویس.

شناسه افزوده: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ غ ۲ الف / ۶ / BP۱۵۸

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۳۱۲

شماره کتابشناسی ملی: ۲۶۶۷۴۳۵

غنية النزوع

إلى علمى الاصول و الفروع

عزالدين ابوالكارم حمزة بن على بن زهره حسینی حلبی (۵۱۱-۵۸۵ ق)

با مقدمه سید محمد عمادی حائری

آماده‌سازی تصاویر : محمود حائری

صفحه‌آرایی مقدمه : ملیحه بوجار

شماره انتشار : ۲۷۶

ناظر چاپ : نیکی ابرینی‌زاده

چاپ اول : ۱۳۹۰

شابک : 978-600-220-094-5

{ قیمت: ۲۵۰۰۰۰ ریال

تمامی حقوق چاپ و نشر این اثر در انحصار کتابخانه، موزه و مرکز اسناد

مجلس شورای اسلامی است.

تیراژ: ۱۰۰۰

انتشارات و توزیع:

مرکز پژوهش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

خیابان انقلاب، مابین خیابان ابوریحان و دانشگاه، ساختمان فروردین،

طبقه ۷، واحد ۲۷ و ۲۸؛ تلفن: ۶۶۹۶۴۱۲۱

نشانی سایت اینترنتی: www.lcal.ir

نشانی پست الکترونیکی: Pajooheshlib@yahoo.com

به نام آنکه جان را فکرت آموخت

تشیع امامی در قرون پنجم و ششم در میان دو منطقه عراق و شام نفوذی مؤثر و درخور داشت. می‌توان گفت در این دو قرن تشیع با یک بال در عراق و با بالی دیگر در شام، بخش قابل توجهی از جهان عرب را تحت تأثیر خود قرار داده بود. هرچند آثار پدیدآمده در حوزه حلب در اصل متأثر از حوزه عراق بود، اما خود نشان از آن داشت که مدرسه‌ای استوار برای شیعه در آن ناحیه ایجاد شده است. مکتب شیعی حلب، تا میانه قرن هفتم به حیات خود ادامه داد. یکی از نشانه‌های این حیات علمی، *طبقات الامامیه* ابن ابی طی (م ۶۳۰) است که بخش مهمی از آگاهی‌های مربوط به آن حوزه علمی را ثبت نمود، منبعی ارزشمند که امروزه تنها قطعاتی از آن در آثار مورخان سنی مانند ذهبی برجای مانده است.

چنانکه رسم روزگار است، مکتب حلب و به طور کلی حیات مذهبی شیعیان آن شهر، تحت فشار سنگین دولت‌های متعصب ایوبی و مملوکی فرو پاشید و تشیع که می‌توانست چراغی فروزنده در آن دیار باشد به چند روستا محدود شد. با این همه، تشیع از حلب به لبنان رخت و مکتب جبل عامل را تقویت کرد، همچنان که در دمشق و برخی از نواحی هم‌جوار به حیات خود ادامه داد. آنچه از حوزه شیعی حلب باقی ماند، میراثی است که نخست ابوالصلاح حلبی، سپس ابن زهره و پس از وی شماری از افراد خاندان او پدید آوردند. از این سوی جغرافیای شیعی نیز، ایرانیان شیعی دانشمندی مانند ابن شهر آشوب مازندرانی از این خوان گسترده بهره گرفتند. پدیده ارتباط عالمان شیعی ایرانی با علمای شیعی حلب، از غنای فرهنگ شیعی در آن شهر حکایت دارد. در گذر تاریخ، اکنون از آن میراث بزرگ علمی آثار محدودی برجای مانده است؛ همان‌گونه که در سطح جغرافیا نیز اندک روستاهای شیعی حلب خاطره حضور شیعیان آنجا را که نقش مهمی در رویدادهای سیاسی آن زمان ایفا می‌کردند، زنده نگاه داشته است.

غنیة النزوع ابن زهره حلبی، یکی از مهمترین میراث‌های حوزه شیعی حلب است، اثری که با همت بلند عالمان شیعه تا امروز باقی مانده است و سندی محکم از حضور شیعیان در جامعه حلب به شمار می‌رود. این اثر ارجمند در میان ایرانیان فرهیخته شیعی نیز محبوبیت داشت، چنان که از دل آن کتاب معتقد الامامیه به زبان فارسی پدید آمد که اعتقادنامه‌ای برای ایرانیان امامی مذهب قرن هفتم هجری است. بخشی از غنیة النزوع، در زمره آثار تاریخی جای می‌گیرد که با عنوان «اعتقادیه» از آنها یاد می‌شود. این قبیل آثار را که در ادوار مختلف تاریخی توسط عالمان طراز اول تدوین می‌شده، باید حاوی باورهای دینی رسمی یک جامعه شیعی تلقی کرد. طبعاً متون اصلی و مشخصاً احادیث به دلیل احتوا بر روایات متعارض، نمی‌توانست به تنهایی و بدون تفسیر و تنظیم به عنوان اعتقادنامه در نظر گرفته شود. از سوی دیگر، برآمدن مکتب‌های اجتهادی گوناگون در هر دوره و پاره‌ای الزامات دیگر، زمینه ظهور اعتقادیه‌هایی مطابق با مبانی اجتهادی روزآمد را فراهم می‌کرده است. از زمانی که شیخ صدوق (م. ۳۸۶) / اعتقادات خود را نوشت و شیخ مفید (م. ۴۱۳) به تصحیح آن پرداخت، تا زمانی که شیخ رطوسی (م. ۴۶۰) در نجف، ابن زهره (م. ۵۸۵) در حلب، علامه (م. ۷۲۶) و فرزندش فخرالمحققین (م. ۷۸۱) در حله رساله‌هایی در این باره نوشتند، تا زمان صفویه و نادرنگار ما، این جریان علمی - مذهبی استمرار داشته است. این خود حکایتی است که لازم است درباره آن تحقیق جداگانه‌ای صورت گیرد. دستنویسی از غنیة النزوع که اینک به صورت نسخه برگردان انتشار یافته، از جهات گوناگونی درخور توجه است و مخصوصاً با توجه به تاریخ کتابت آن در سال ۶۱۴ از قدمت قابل اعتنایی برخوردار است. چاپ عکسی این نسخه کهن با مقدمه متمتع دانشمند فاضل جناب سید محمد عمادی حائری، می‌تواند یک گام دیگر در شناخت میراث کلامی، اصولی و فقهی امامیه باشد و ما را با یکی دوره ارزشمند و خاطره‌انگیز از تاریخ امامیه آشنا کند. کتابخانه مجلس مفتخر است که طی سال‌های اخیر شماری از آثار نفیس را در حوزه ادبیات شیعی به دوستان و مشتاقان تقدیم کرده و امید دارد که این راه دلپذیر همچنان ادامه یابد، بتوفیق الملک‌المنان.

رسول جعفریان

ریاست کتابخانه، موزه و مرکز اسناد

مجلس شورای اسلامی

فهرست

مقدمه

(۱۳ - ۳۸)

۱. شیخ الطائفة و تدوین تائیدی از علوی دینی امامیه ۱۳
۲. ابن زهره حلبی و احوال و آثار او ۱۷
۳. غنیة النزوع: دستینه‌ای جامع از علوم دینی امامیه ۲۱
۴. غنیة النزوع و حوزه امامی حلب ۲۴
۵. غنیة النزوع و جایگاه آن در حوزه‌های علمی امامیه ۲۸
۶. کهن‌ترین دستنویس غنیة النزوع ۲۹
۷. دستنویس کهن مجلس و خواجه نصیرالدین طوسی ۳۱
۸. اشاره‌ای درباره نسخه‌برگردان حاضر ۳۴
- منابع و مراجع ۳۷

غنیة النزوع إلى علمی الاصول و الفروع

(تصویر نسخه: صفحه‌شمار ۰ - ۴۴۰)

۴..... [المقدمة]	فصل: فی حدوث الأجسام ۴
۲..... فصل: فی بیان حقیقة التكلیف و ضروریة و مراتبه	فصل: فی إثبات المحدث - سبحانه - ۶
فصل: فی الدلالة على وجوب النظر وأنه أول	فصل: فی إثبات صفات المحدث - سبحانه - ۷
الأفعال الواجبة ۴	فصل: فی کیفیة استحقاقه - تعالى - ما تقدم ذكره
الجزء الاول من الكتاب: فی اصول الدين [۴۱-۱۴۲]	من الصفات ۱۰
باب: الكلام فی التوحید ۴	فصل: فی ما لا يجوز علیه - تعالى - ۱۷
	باب: الكلام فی العدل ۳۴

فصل: فى أنه - تعالى - قادر على القبح وإنه	فصل	١٤٨
لا يفعله ولا يريد	فصل	١٤٨
فصل: فى إنا فاعلون	فصل	١٤٩
فصل: فى الإستطاعة	فصل	١٥٠
فصل: فى التكليف وما يتعلق به	فصل	١٥٣
فصل: فى الكلام فى الالم والعوض	فصل	١٥٤
فصل: فى الكلام فى المعرفة والنظر	فصل	١٥٤
فصل: فى الآجال والأزاق والأسعار	فصل	١٥٥
فصل: فى الكلام فى النبوة	فصل	١٥٦
فصل: فى الكلام فى الإمامة	فصل	١٥٨
فصل: فى الكلام فى أعيان الأئمة	فصل	١٥٨
فصل: فى الكلام فى إمامة العقليين على	فصل	١٥٩
أمير المؤمنين - عليه السلام -	فصل	١٥٩
فصل: فى الكلام فى إمامة باقى الأئمة الإثنى عشر	فصل	١٥٩
- عليهم السلام -	فصل	١٦٢
فصل: فى أحكام محاربى أمير المؤمنين	فصل	١٦٤
- عليه السلام -	فصل	١٦٥
فصل: فى الكلام فى الوعد والوعيد وما يتعلق بها	فصل	١٦٥
فصل	فصل	١٦٦
فصل	فصل	١٦٦
فصل	فصل	١٦٧
فصل	فصل	١٦٨
باب: الكلام فى الخصوص والعموم	فصل	١٦٨
فصل	فصل	١٧٠
فصل	فصل	١٧٠
فصل	فصل	١٧٠
فصل	فصل	١٧١
فصل	فصل	١٧٤
فصل	فصل	١٧٤
فصل	فصل	١٧٤
فصل	فصل	١٧٤
فصل: فى الأمر	فصل	١٤٧
الجزء الثانى من الكتاب: [فى اصول الفقه] ... (١٤٣-٢٢٢)		
الكلام فى اصول الفقه		١٤٤
فصل: فى الأمر		١٤٧

فصل.....	۱۷۵.....	فصل.....	۲۰۰.....
فصل.....	۱۷۶.....	فصل.....	۲۰۰.....
فصل.....	۱۷۶.....	فصل.....	۲۰۱.....
فصل.....	۱۷۶.....	باب: الكلام فى الإجماع.....	۲۰۱.....
فصل.....	۱۷۶.....	فصل.....	۲۱۰.....
فصل.....	۱۷۷.....	فصل.....	۲۱۱.....
فصل.....	۱۷۸.....	باب: الكلام فى القياس.....	۲۱۱.....
فصل.....	۱۷۸.....	فصل.....	۲۱۲.....
فصل.....	۱۷۸.....	فصل.....	۲۱۳.....
فصل.....	۱۸۰.....	فصل.....	۲۲۸.....
فصل.....	۱۸۰.....	فصل.....	۲۲۹.....
فصل.....	۱۸۱.....	فصل.....	۲۳۰.....
باب: الكلام فى النسخ وما يتعلق به.....	۱۸۴.....	فصل.....	۲۳۱.....
فصل.....	۱۸۵.....	الجزء الثالث من الكتاب: [فى الفروع]..... (۲۳۳-۲۸۲)	
فصل.....	۱۸۵.....	الكلام فى التكليف السمعى.....	۲۳۴.....
فصل.....	۱۸۵.....	كتاب الصلاة.....	۲۳۴.....
فصل.....	۱۸۶.....	فصل.....	۲۳۴.....
فصل.....	۱۸۷.....	فصل.....	۲۴۰.....
فصل.....	۱۸۷.....	فصل.....	۲۴۴.....
فصل.....	۱۸۹.....	فصل: فى كفيه الطهارة.....	۲۴۸.....
باب: الكلام فى الأخبار.....	۱۸۹.....	فصل.....	۲۵۵.....
فصل.....	۱۹۰.....	فصل: فى التيمم.....	۲۵۷.....
فصل.....	۱۹۱.....	فصل: فى ستر العورة.....	۲۵۸.....
فصل.....	۱۹۱.....	فصل: فى مكان الصلاة.....	۲۵۹.....
فصل.....	۱۹۱.....	فصل: فى النية.....	۲۶۰.....
باب: الكلام فى الأفعال وما يتعلق بها.....	۱۹۸.....	فصل: فى القبلة.....	۲۶۰.....
فصل.....	۱۹۹.....	فصل: فى أوقات الصلاة.....	۲۶۱.....
فصل.....	۱۹۹.....	فصل.....	۲۶۲.....
فصل.....	۱۹۹.....	فصل: فى أقسام الصلاة.....	۲۶۳.....

فصل: فى كيفية فعل الصلاة..... ٢٦٥	فصل: فى صوم كفاره جزاء الصيد..... ٣٠٩
فصل: فى صلاة الجماعة..... ٢٧٣	فصل: فى صوم دم المتعة..... ٣٠٩
فصل..... ٢٧٥	فصل..... ٣١٠
فصل: فى كيفية صلاة المضطر..... ٢٧٦	فصل: فى الإعتكاف وما يتعلق به من صوم وغيره..... ٣١٠
فصل..... ٢٧٨	فصل..... ٣١١
فصل: فى كيفية صلاة العيدين وما يتعلق بها..... ٢٧٨	فصل..... ٣١٢
فصل: فى كيفية صلاة الكموف والآيات العظيمة وما يتعلق بها..... ٢٨٠	كتاب الحج..... ٣١٢
فصل: فى كيفية صلاة الطواف وما يتعلق بها..... ٢٨١	فصل..... ٣١٣
فصل: فى كيفية صلاة النذر وما يتعلق بها..... ٢٨١	فصل: فى كيفية فعله..... ٣١٤
فصل: فى صلاة القضاء..... ٢٨١	فصل: فى الإحرام..... ٣١٤
فصل: فى كيفية الصلاة على الأموات وما يتعلق بذلك..... ٢٨٣	فصل..... ٣١٩
فصل: فى كيفية الصلوات المسنونات..... ٢٨٥	فصل..... ٣٢٤
فصل: فيما يقطع الصلاة ويوجب إعادتها..... ٢٨٦	فصل: فى الطواف..... ٣٢٥
فصل: فيما يتعلق بالصلاة من الأحكام..... ٢٩٠	فصل..... ٣٢٩
كتاب الزكوة..... ٢٩٢	فصل: فى السعى..... ٣٢٩
فصل..... ٢٩٤	فصل..... ٣٣١
فصل..... ٢٩٤	فصل: فى الرقوف بعرفة..... ٣٣٢
فصل..... ٢٩٧	فصل..... ٣٣٣
فصل..... ٢٩٨	فصل: فى الوقوف بالمشرق..... ٣٣٣
فصل: فى ما يتعلق بالزكوة من الأحكام..... ٢٩٨	فصل: فى نزول منى..... ٣٣٥
فصل: فى زكوة الرؤوس..... ٢٩٩	فصل: فى الرمى..... ٣٣٥
فصل..... ٢٩٩	فصل: فى الذبح..... ٣٣٧
فصل..... ٣٠٠	فصل: فى الحلق..... ٣٣٩
كتاب الصيام..... ٣٠١	فصل..... ٣٣٩
فصل..... ٣٠٧	فصل..... ٣٤٠
فصل..... ٣٠٧	فصل..... ٣٤٠
فصل..... ٣٠٨	فصل..... ٣٤٢
فصل..... ٣٠٨	كتاب الجهاد..... ٣٤٣
فصل..... ٣٠٨	كتاب البيع..... ٣٤٧

فصل..... ۳۵۳	فصل..... ۴۰۷
فصل..... ۳۵۷	فصل..... ۴۰۹
فصل..... ۳۵۹	فصل..... ۴۱۱
فصل..... ۳۶۰	فصل..... ۴۱۲
فصل: فی الشفعة..... ۳۶۲	فصل..... ۴۱۲
فصل: فی القرض..... ۳۶۶	فصل..... ۴۱۲
فصل: فی الرهن..... ۳۶۸	فصل..... ۴۱۳
فصل: فی التقليل..... ۳۷۱	فصل..... ۴۱۴
فصل: فی الحجر..... ۳۷۳	فصل..... ۴۱۴
فصل: فی الصلح..... ۳۷۴	فصل: فی كَيْفِيَّةِ الْقِسْمَةِ..... ۴۱۷
فصل: فی الحوالة..... ۳۷۶	كتاب النكاح..... ۴۱۸
فصل: فی الضمان..... ۳۷۷	فصل..... ۴۲۴
فصل: فی الشركة..... ۳۷۹	فصل..... ۴۲۵
فصل: فی المضاربة..... ۳۸۰	فصل..... ۴۲۷
فصل: فی الوكالة..... ۳۸۱	فصل..... ۴۲۸
فصل: فی الإقرار..... ۳۸۲	فصل..... ۴۲۸
فصل: فی العارية..... ۳۸۶	فصل: فی نكاح المتعة..... ۴۳۰
فصل: فی الغصب..... ۳۸۷	فصل..... ۴۳۳
فصل: فی الوديعة..... ۳۹۰	فصل..... ۴۳۵
فصل: فی الإجارة..... ۳۹۱	فصل: فی الإيلاء..... ۴۳۵
فصل: فی المزارعة..... ۳۹۴	فصل: فی الظلها..... ۴۳۶
فصل: فی إحياء الموات..... ۳۹۶	فصل: فی الطلاق..... ۴۳۸
فصل: فی الوقف..... ۳۹۷	فصل: فی اللعان..... ۴۴۴
فصل: فی الهبة..... ۳۹۹	فصل: فی الردة..... ۴۴۵
فصل: فی الملقطة..... ۴۰۱	فصل: فی العدة..... ۴۴۵
فصل: فی الوصية..... ۴۰۳	فصل: فی أحكام الأولاد..... ۴۴۸
كتاب الفرائض..... ۴۰۴	فصل: فی العتق والتدبير والمكاتبة..... ۴۴۹
فصل..... ۴۰۴	فصل: فی اليمين والعهد والنذر..... ۴۵۱
فصل: فی تفصيل أحكام الوراث مع الإنفراد..... ۴۵۲	فصل: فی الصيد والذبائح والأطعمة والأشربة..... ۴۵۲
والاجتماع..... ۴۰۵	كتاب الجنایات وما توجبه..... ۴۵۷

٤٦٢..... فصل: في الديات	٤٦٢..... فصل: في حدة القذف
٤٦٧..... كتاب الحدود	٤٦٧..... فصل
٤٦٧..... فصل: في حدة الزنا	٤٦٧..... فصل: في حدة السرقة
٤٧٠..... فصل: في حدة اللواط والسحق	٤٧٥..... فصل
٤٧١..... فصل: في حدة القيادة	٤٧٥..... كتاب القضاء وما يتعلق بذلك

مقدمة انگلیسی

(3 -5)

www.ketab.ir

مقدمه

۱. شیخ الطائفة و تدوین تاریخ از علوم دینی امامیه

ابوجعفر محمد بن حسن بن علی طوسی (رمضان ۳۸۵ ق در طوس - محرم ۴۶۰ ق در غری)، فقیه، اصولی، متکلم و محدث نامدار امامیه است که آثار و آرایش از روزگار او تا به امروز، نزد علمای امامیه اهمیتی ویژه دارد. اختصاص عنوان «شیخ الطائفة» به وی،^۱ به تنهایی گویای جایگاه خاص اوست.

طوسی در عنوان جوانی از طوس به بغداد آمد و در زمره شاگردان ابوعبدالله محمد

۱. عنوان «شیخ الطائفة» در میان امامیه، قبلاً به ابوعبدالله صفوانی (زنده در ۳۵۲ ق: درباره او، نک: عمادی حائری، «صفوانی ...»: ۴۹۹-۵۰۴) اطلاق شده بود (نک: نجاشی: ۳۹۳. نجاشی (م ۴۵۰) که از معاصران طوسی است، از او با عنوان «شیخ الطائفة» یاد نمی‌کند و تنها با عناوین «جلیل فی اصحابنا، ثقة، عین، من تلامذة شیخنا ابی عبدالله» از وی نام می‌برد (نجاشی: ۴۰۳). اما در قرن هفتم علامه حلی با عناوین «شیخ الامامیه» و «رئیس الطائفة» از طوسی یاد می‌کند (حلی، خلاصة الاقوال: ۲۴۹). در قرن ششم، قزوینی رازی از طوسی با عنوان «شیخ کبیر» یاد کرده (قزوینی رازی: ۲۱۵)، و در قرن هفتم محقق حلی (نک: المنتبه: ۳۳) و شاگردش علامه حلی (نک: منتهی المطلب: ۹/۱) عنوان «شیخ» را اختصاصاً برای طوسی به کار برده‌اند. مورخان و تراجم‌نگاران اهل سنت در قرون هفتم و هشتم، از طوسی با عناوینی مانند «فقیه الامامیه» (اصن‌اثیر: ۶۳۷/۹)، «شیخ الشیعة و عالمهم» (ذهبی: ۴۹۰/۳۰) و «فقیه الشیعة» (ابن کثیر: ۱۱۹/۱۲) یاد کرده‌اند.

۲. از دوره نخست زندگی طوسی - پیش از سال ۴۰۸ ق که تاریخ ورود او به بغداد است (نک: طوسی، الغیبة: ۲۵۸) - چیزی نمی‌دانیم. قاعدتاً تا سن ۲۳ سالگی (یعنی تا سال ۴۰۸ که به بغداد آمد) در طوس و نیشابور و نزد دانشمندان آن دو شهر به تحصیل مشغول بوده است. از مشایخ وی پیش از عزیمت به بغداد (نک: طباطبایی: ۳۷۸-۳۸۰)، این افراد را می‌شناسیم: ابو حازم عمر بن احمد نیشابوری (م ۴۱۷)، از علمای شافعی‌مذهب نیشابور، ابومحمد عبدالحمید بن محمد مقرئ نیشابوری (م ۴۲۷، ساکن طوس یا نیشابور)، و ابوزکریا محمد بن سلیمان حمرائی (یا خولانی: متوفی پس از ۴۲۳، درباره او و نام وی، نک: همو: ۳۷۹-۳۸۰). به نوشته ذهبی (۳۰/ ۴۹۰-۴۹۱) طوسی در آغاز ورود به بغداد و پیش از شاگردی نزد مفید، بر فقه شافعی بود و پس از مجالست و شاگردی نزد مفید به تشیع گرایش یافت.

بن محمد بن نعمان بغدادی معروف به مفید (۳۳۶-۴۱۳ ق) جای گرفت؛^۱ و تا هنگام وفات مفید به مدت چهار یا پنج سال نزد او شاگردی کرد و اکثر کتاب‌هایش را نزد او استماع نمود.^۲ سپس در حلقه شاگردان شریف مرتضی علی بن حسین موسوی (۳۵۵-۴۳۶ ق) حاضر شد و تا پایان حیات او همراه وی بود و بیشتر آثارش را بارها بر او خواند و یاد نزد او شنید.^۳ هرچند استادان طوسی محدود به مفید و شریف مرتضی نیست و او از جمع کثیر دیگری نیز - مخصوصاً در روایت حدیث - استفاده جست،^۴ تردید نباید کرد که مهم‌ترین و تأثیرگذارترین استادان او این دو تن هستند که وی در فقه و کلام و حدیث از آنان بهره برد. ظاهراً پس از درگذشت شریف مرتضی، زعامت شیعیان امامی - در بغداد - بر عهده طوسی قرار گرفت. او در بغداد - با وجود همه مخالفت‌ها و سختی‌ها^۵ - به تألیف و تدریس و تربیت شاگردان پرداخت؛ اما در سال ۴۴۸ ق و پس از واقعه بساسیری از بغداد به غری (نجف) هجرت

۱. نجاشی: ۴۰۳.

۲. طوسی، فهرست ... : ۴۴۶-۴۴۷. در همین دوره بود که طوسی تألیف کتاب تهذیب الاحکام خود را که در اصل شرح المقنعة مفید است (نک: همو، تهذیب الاحکام، ۲/۱) آغاز کرد (نک: همان‌جا)، که از مفید با جمله دعایی‌بی که حاکی از حیات اوست یاد می‌کند).

۳. طوسی، فهرست ... : ۲۹۰؛ همو، الرجال: ۴۳۴. طوسی در حیات شریف مرتضی تلخیص الشافی (مختصر الشافی فی الامامة شریف مرتضی) را تألیف نمود (نک: همو، تلخیص الشافی، ۵۱/۱) که در آن از شریف مرتضی با جمله دعایی‌بی که گویای حیات اوست یاد می‌کند) و نگارش فهرست و رجال خود را نیز در زمان حیات او آغاز کرد. چراکه در بخش‌هایی از شرح حال شریف مرتضی با تعبیراتی که گویای زنده بودن اوست از وی یاد می‌کند (نک: همو، الرجال: ۴۳۴؛ همو، فهرست ... : ۲۸۸، قس: ۲۹۰، که در ادامه شرح حال تاریخ وفات او را یاد می‌کند و بنابراین باید گفت که طوسی پس از درگذشت شریف مرتضی نیز مطالبی به کتاب می‌افزوده است).

۴. در مجموع، از استادان و مشایخ طوسی بیش از سی تن شناخته شده‌اند (نک: طباطبائی، ۲۷۷-۴۱۲) که سوای مفید و شریف مرتضی، باید به احمد بن عبدالواحد ابن عبدون (م ۴۲۳ ق)، شریف حسن بن احمد محمدی (زنده در ۴۲۵ ق)، حسین بن عیبدالله ابن غضائری (م ۴۱۱ ق)، علی بن احمد ابن ابی جید قمی و هلال بن محمد حقار (۳۲۲-۴۱۴ ق) اشاره کرد. در میان مشایخ او در بغداد، چند تن از اهل سنت‌اند، مانند: ابو حازم عمر بن احمد نیشابوری، ابوعلی حسن بن احمد ابن شاذان بزاز (متکلم حنفی مذهب که طوسی «مسألة فی النقض علی ابن شاذان فی مسألة الغار» را در رد او یا پدرش نوشته است، نک: همو: ۳۸۵) و ابوالحسن محمد بن محمد ابن مخلد حنفی.

۵. طوسی در محله شیعه‌نشین کرخ در بغداد سکونت داشت (ذهبی: ۳۰/۴۹۱). کتاب‌های او در بغداد بارها به آتش کشیده شد (همان‌جا؛ نیز: ابن حجر: ۵/۱۳۵، که می‌نویسد این واقعه در حضور مردم صورت گرفت) و خود وی گاه از ترس غوغای عوام و به خاطر عقاید شیعی‌اش اختفا می‌گزید (ابن حجر: ۵/۱۳۵).

کرد^۱ و باقی عمر را در آنجا گذراند. طوسی با هجرت به نجف، بنیاد حوزه شیعی ارجمندی را گذاشت که حیات آن تا امروز استمرار یافته و هزاران مجتهد امامی از آن برخاسته‌اند.

طوسی شاگردان زیادی پرورد^۲ و آثار بسیاری - در حوزه‌های گوناگون علوم دینی - تألیف کرد، کتاب‌هایی که همگی در تاریخ ادبیات امامیه جایگاهی خاص یافته و بر آثار و آرای پس از خود تأثیری ماندگار نهاده‌اند: در تفسیر *(التبیان فی تفسیر القرآن)*، در حدیث *(آثاری مانند تهذیب الأحکام و الاستبصار)*، در کلام *(آثاری مانند المفصح فی الإمامة و تلخیص الشافعی)*، در فقه فتوایی *(النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوی و آثاری دیگر)*، در فقه استدلالی *(المبسوط و آثاری دیگر)*، در فقه مقایسه‌ای *(الخلاف)*، در اصول *(العادة و آثاری دیگر)*، در رجال *(الرجال و اختیار معرفة الرجال الکشی)* و در کتابشناسی

۱. در سال ۴۴۸ ق بسامیری علیه خلیفه عباسی قیام می‌کند و با ورود سلجوقیان به بغداد به حمایت خلیفه و سرکوب شیعیان بغداد، طوسی به نجف می‌گریزد. کتابخانه او در بغداد به آتش کشیده شد، خانه او را ویران کردند و کرسی تدریس او را سوزاندند (نک: ابن کثیر: ۱۱۹/۱۲؛ ابن جوزی: ۸/۱۶). به نوشته ابن اثیر (۶۳۷/۹) در سال ۴۴۹ طوسی در محله کرج بغداد از سوی مخالفان سنی مذهب ویران شد و اموال آن به تاراج رفت، ولی پیش از این واقعه طوسی بغداد را به مقصد غری (نجف) ترک کرده بود (برای سیر اتفاقات تاریخی و اختلافات شیعه و سنی در بغداد در زمان اقامت شیخ طوسی در آنجا، نک: حسینی جلالی: ۴۷-۵۲).

۲. جمعی از شاگردان او عبارتند از: احمد بن حسین خزاعی نیشابوری، اسماعیل و اسحق پسران حسن بن بابویه، آدم بن یونس نسفی، ابوالخیر برکت بن محمد نسفی، تقی ابن نجم حلبی، جعفر بن علی حسینی، ابوالعلی حسن بن محمد طوسی (فرزند طوسی)، حسن بن حسین بن بابویه (که در نجف جمیع تصانیف طوسی را بر او خواند)، حسین بن مظفر حمدانی، حسن بن عبدالعزیز جیهانی، سید عمادالدین ذوالفقار بن محمد حسنی مروزی، سید زید بن علی حسنی، سلیمان بن حسن صهرشتی، صاعد بن ربیع، ابوصلت بن عبدالقادر، سید ابوالنجم ضیاء بن ابراهیم علوی شجری، ضمره بن یحیی شعبی، عبدالرحمن بن احمد خزاعی نیشابوری (معروف به شیخ مفید)، عبدالجبار مقرئ رازی (معروف به شیخ مفید)، علی بن عبدالصمد تیمی سبزواری، کردی بن عکبر کردی فارسی، سید مطهر بن علی حسینی دیباجی، ابوالفتح محمد بن علی کراجکی، محمد بن هبة الله طرابلسی، محمد بن حلبی، مظفر بن علی حمدانی، ابوسعید منصور بن حسین آبی، ناصر بن رضا علوی حسینی (نک: منتجب الدین رازی، به ترتیب: ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۴۲، ۴۳-۴۴، ۴۵-۴۶، ۴۷، ۶۵، ۶۷، ۷۱، ۷۲، ۷۵، ۷۶، ۹۸، ۱۰۰-۱۰۱، ۱۰۵، ۱۲۷). قاعدتاً بسیاری از شاگردان او پس از تحصیل به موطن خود بازمی‌گشتند. برای نمونه، باید به حسن بن حسین بن بابویه که در ری سکونت داشت (نک: همو: ۴۶)، و همچنین اسماعیل و اسحق پسران حسن بن بابویه، و عبدالجبار مقرئ رازی که آثاری دینی به زبان فارسی نیز داشته‌اند (نک: همو: ۳۲، ۷۵)، اشاره کرد.

علمی^۱ شیعه در شهر حلب (واقع در شمال سوریه کنونی) بوده‌اند. ابن زهره در حلب متولد شد و پرورش یافت، و در همان‌جا درگذشت و در آرامگاه مشهور شیعیان حلب (در دامنه جبل جوشن) به خاک رفت. قاعدتاً وی سفرهایی به مناطق دور و نزدیک داشته است؛ که در این میان از سفر حج وی، که ابن زهره در بازگشت از آن به سال ۵۷۴ ق در کوفه^۲ و مسجد سهله^۳ با محمد بن مشهدی ملاقات نمود و برای او حدیث روایت کرد، باخبریم. برخی گزارش‌ها نشان می‌دهد که ابن زهره در عصر خود به نوعی ریاست شیعیان حلب را بر عهده داشته است.^۴

از استادان و مشایخ او، پدرش علی بن زهره،^۵ حسن بن حسین ابن خاضب حلبی (که ابن زهره *النهائیه طوسی* را بر او قرائت کرد)، محمد بن حسن نقاش و حسین بن طاهر صوری را نام برده‌اند.^۶ از شاگردان و رایان او نیز، افزون بر برادرش عبدالله و برادرزاده‌اش محمد که به

۱. برای نمونه، جد ابن زهره از رویان ابن بابویه (م ۳۸۱ ق) بود (نک: محمد بن مشهدی: ۱۴۰، ۱۴۹)، پدر وی (علی) از مشایخ فرزند و از علمای بزرگ حلب به شمار می‌رفت که از پدرش زهره روایت می‌کرد و کتابی در علم بدیع با نام *آداب النفس* داشت (انصاری: ۱۷/۱)، برادرش عبدالله بن علی (۵۳۱-۵۸۰ ق) *النهائیه طوسی* را نزد ابن زهره خواند و بخش *فقه غنیة النزوع* را با نام *التجريد لفقه الغنیة عن الحجج والأدلة* تلخیص نمود (طهرانی، *الثقات العیون*: ۱۶۵)، و برادرزاده‌اش (محمد بن عبدالله بن علی) *المقتعة مفید* را در سال ۵۸۴ ق نزد ابن زهره قرائت کرد (همو، *الأنوار الساطعة*: ۱۶۱) و خود از مشایخ سید رضی‌الدین ابن طاووس (م ۶۶۴ ق) و محقق حلی (م ۶۷۶ ق) بود (همان: ۱۶۰). اجازه مصلی که علامه حلی در ۱۵ شعبان ۷۲۳ ق برای تنی چند از بنی زهره (علاء‌الدین علی بن محمد به همراه فرزندش شرف‌الدین حسین، برادرش بدرالدین محمد و برادرزاده‌اش امین‌الدین احمد و عزالدین حسن) صادر کرده (برای متن این اجازه، نک: مجلسی: ۱۰۴/۱-۶۰-۱۳۷)، گویای دوام جایگاه علمی و اجتماعی سادات بنی زهره تا ادوار بعد (دست کم تا نیمه نخست قرن هشتم) است (مخصوصاً نک: همو: ۱۰۴/۶۱، در تعبیراتی که حلی برای علاء‌الدین علی به کار برده است).

۲. محمد بن مشهدی: ۱۴۹.

۳. همو: ۱۴۰.

۴. نک: ابن کثیر: ۳۵۵/۱۲، که در ذیل وقایع سال ۵۷۰ ق می‌نویسد که از جمله شروط شیعیان حلب برای همراهی با حاکم شهر در برابر صلاح‌الدین ایوبی آن بود که اجرای عقود نکاح آنان به ابن زهره واگذار شود (در متن چاپی ابن کثیر، «الشریف الطاهر ابی المکارم حمزة بن زهرة الحسيني» به «الشريف ابي طاهر بن ابي المكارم حمزة بن زاهر الحسيني» تصحیف شده است).

۵. برای نمونه‌هایی از روایت ابن زهره از پدرش، نک: محمد بن مشهدی: ۱۴۰، ۱۴۶، ۱۴۹.

۶. طهرانی، *الثقات العیون*: ۸۸.

ترتیب النهایة طوسی و المقنعة مفید را نزد ابن زهره خوانده‌اند،^۱ سالم بن بدران مازنی مصری،^۲ محمد بن مشهدی،^۳ شادان بن جبرئیل قمی^۴ و محمد بن ادریس حلی^۵ را می‌شناسیم. ابن شهرآشوب ساروی (۴۸۹-۵۸۸ ق) که اندکی پس از ابن زهره در حلب درگذشت و در جوار مزار او مدفون شد، در معالم العلماء از ابن زهره و دو کتاب قیس الأنوار فی نصرة العترة الأخیار و غنية النزوع وی یاد می‌کند و مخصوصاً کتاب اخیر را به نیکویی می‌ستاید.^۶ حر عاملی (م ۱۱۰۱ ق) ضمن اشاره به کثرت تصانیف ابن زهره، کتاب‌ها و رساله‌های زیر را از مجموعه آثار وی نام می‌برد:

کتاب غنية النزوع إلى علمی الاصول والفروع

کتاب النکت فی النصار

مسألة فی أنّ النظر الکامل علی انفراد کاف فی تحصیل المعارف العقلية

المسألة الشافية فی الرد علی من وغم أنّ النظر علی انفراد غیر کاف فی تحصیل المعرفة به تعالی

۱. به ترتیب، نک: طهرانی، الثقات العیون: ۱۶۵، همو، الأنوار الساطعة: ۱۶۱.
۲. نک: نسخه‌برگردان حاضر: ۲۳۳، که سالم بن بدران به روایت خود از ابن زهره اشاره می‌کند؛ نیز نک: افندی: ۲/ ۲۰۵، که به همین نکته با توجه به همین اجازه مندرج در نسخه‌برگردان حاضر اشاره می‌کند (در متن چاپی افندی، «المصری» دو بار به «المعری» تصحیف شده است).
۳. نک: محمد بن مشهدی: ۱۲۰، ۱۴۰، ۱۴۶، ۱۴۹، ۵۵۵.
۴. حر عاملی: ۲/ ۱۰۶.
۵. همان‌جا. با توجه به تعبیری که ابن ادریس درباره ابن زهره به کار برده، در آنکه ابن ادریس از شاگردان ابن زهره باشد باید تردید کرد. ابن ادریس از ابن زهره با تعبیر «بعض أصحابنا المتأخرین» (ابن ادریس: ۲/ ۴۴۲، ۴۵۴) و «بعض أصحابنا» (همو: ۳/ ۱۸۴) یاد کرده، و به دیدار و مکاتبه خود با وی اشاره نموده است (همو: ۲/ ۴۴۳). ابن ادریس یادآور می‌شود که ابن زهره را به اشتباهی در کتابش توجه داده (در باب زکات بذر در مزارعه؛ در غنية النزوع) و او نیز بدون آنکه بدان تصریح کند آن را پذیرفته، اما با وجود آنکه وی او را به تغییر متن کتاب و استدراک آن تشویق کرده بود، ابن زهره به این کار نپرداخت تا آنکه درگذشت و این اشتباه در کتابش باقی ماند (همان‌جا؛ نیز نک: همو: ۲/ ۴۵۴). در مبحث مسافات. درباره نظر ابن زهره در این موضوع و نقد آن، نیز نک: جبعی عاملی: ۴/ ۳۱۹-۳۲۰. با توجه به لحن ابن ادریس - که البته مانند همیشه تند و گزنده است و ابن زهره را به عدم بصیرت و تحقیق در مسئله مذکور متهم می‌کند (ابن ادریس: ۲/ ۴۴۳) - به سختی می‌توان شاگردی او نزد ابن زهره را پذیرفت؛ به ویژه آنکه در نوشته ابن ادریس هیچ اشاره‌ای - هرچند به تلویح - به شاگردی وی نزد ابن زهره نیست.
۶. ابن شهرآشوب: ۴۶.

مسألة في نفى الرؤية واعتقاد الإمامية ومخالفهم ممن ينسب إلى السنة والجماعة

مسألة في كونه تعالى جباراً

نقض شبه الفلاسفة

مسألة [في] الرد على المنجمين

مسألة في الرد على من زعم أن الحسن^۱ والقيح لا يعلمان إلا سمعاً

مسألة في الرد على من قال في الدين بالقياس

مسألة في التنبؤ الرصوء عند المضمضة والاستنشاق

مسألة في تحریم الفجاء

مسألة في إباحة النكاح المتعة

الجواب عما ذكره مطران نصيبين

الجواب عن^۲ الكلام الوارد من ناحية جبل

جواب المسائل الواردة من بغداد

جواب الكتاب الواردة من حمص^۳

از میان این کتاب‌ها و رساله‌ها که عناوین آنها گویای گستره موضوعی تألیفات ابن زهره در حوزه‌های کلام، فقه، اصول فقه و نحو است، ظاهراً غنية النزوع و قيس الأنوار فی نصرة العترة الأخيار^۴ - که ابن شهر آشوب از آنها نام برده -^۵ از بقیه مشهورتر بوده‌اند. اما تنها

۱. در اصل: الوجوب (کذا).

۲. در اصل: علی (کذا).

۳. حر عاملی: ۱۰۵-۱۰۶/۲. ترتیب کتاب‌ها و رساله‌ها به گونه‌ای که در بالا آمده از ماست و با ترتیبی که حر عاملی آورده متفاوت است. حر عاملی (۱۰۶/۲) یادآور شده که گروهی از جمله محسن الدین محمد (ابن عبدالله) - برادرزاده ابن زهره - این آثار را از وی روایت می‌کرده‌اند. سالم بن بدران مصری در اجازه‌نامه‌اش (نسخه‌برگردان حاضر: ۲۳۳؛ نیز: مجلسی: ۳۲/۱۰۴) به روایت خود از تصانیف ابن زهره اشاره کرده است.

۴. یکی از معاصران سنی مذهب علامه حلی (م ۷۲۶ ق) کتابی با عنوان المقتبس در رد قيس الأنوار نوشته که شیخ علی بن هلال در کتابی با نام الأنوار الجالیة لظلام الغلس من تلخیص صاحب (مؤلف) المقتبس (تألیف شده در ۸۷۴ ق) بدان پاسخ گفته است (طهرانی، الذریعة: ۲/۴۲۲، ۳۲/۱۷). افتدی (۲۰۷/۲) کتاب علی بن هلال را ستوده و اشاره کرده که نسخه‌ای از آن را در اختیار دارد (در متن چاپی افتدی، نام کتاب علی بن هلال به «الأنوار الخالیة بظلام القيس» تصحیف شده است).

۵. ابن شهر آشوب: ۴۶.

کتابی که تا امروز باقی مانده و به دست ما رسیده، غنیة النزوع است؛ اثری که نام ابن زهره به واسطه آن جاودانه مانده است.

۳. غنیة النزوع: دستینه‌ای جامع از علوم دینی امامیه

غنیة النزوع إلى علمی الاصول والفروع، مهم‌ترین و مشهورترین اثر ابن زهره حلبی است. همان‌که از دنباله عنوان اصلی کتاب (... إلى علمی الاصول والفروع) پیداست، ابن زهره در آن از سه دانش اصلی علوم دینی سخن می‌گوید: اصول دین (اعتقادات، و در اصطلاح متأخرتر: کلام)، اصول فقه و فروع فقه.

ابن زهره در مقدمه کتاب می‌نویسد که چون کتب علمای امامیه را در باب تکالیف عقلی و سمعی، طولانی (و به همین دلیل دشوار یا کوتاه (و بنابراین ناوافی به مقصود) یافته به تألیف این کتاب دست زده است؛ کتابی نه آن اندازه مطول که فراگیری آن دشوار باشد و نه بدان حد فشرده که خواسته اهل علم را برآورده نسازد. وی در ادامه اشاره می‌کند که در کتاب خود مباحث سه دانش اصول دین، اصول فقه و فروع فقه را گرد آورده و در بخش فروع فقهی به مستندات آن - مخصوصاً در موارد اشتباه‌خیز و مهم - اشاره کرده است.^۱

ابن زهره در ترتیب مباحث غنیة، ترتیب خاصی را در نظر داشته که از اثبات تکالیف عقلی آغاز و به تشریح تکالیف سمعی پایان می‌یابد. به بیان دیگر، وی کتاب را با علوم دینی عقلی آغاز می‌کند که در نظر وی بنیاد علوم دینی نقلی (سمعی) بر آن استوار است. به منظور تبیین این نگاه به علوم دینی (تفکیک علوم دینی عقلی از علوم دینی نقلی، و تقدم تکالیف عقلی بر تکالیف سمعی) و اثبات وجوب تأمل و نظر در آثار الهی به عنوان پیش‌نیاز معرفت خداوند و نخستین امر واجب بر مکلف، ابن زهره در ابتدای کتاب - پس از مقدمه و پیش از آغاز بخش اول (اصول دین) - دو فصل آورده است. این دو فصل نه چندان بلند، مبانی نظری مؤلف را در تألیف کتاب و ترتیب مباحث آن تبیین می‌کنند:

۱. «... فإني لما رأيت كتب أصحابنا - رضي الله عنهم - في التكليف عقلاً و سمعاً بين مطول يشق ضبطه من قصد إليه و مقصر تيسر الحاجة إلى الزيادة عليه، ألفت هذا الكتاب مجتنباً به عن الأمرين، سألکاً فيه منزلة بين المنزلتين. جامعاً بين أصول الدين وفروعه، مشيراً في الفروع إلى الأدلة. لاسيما في الأماكن المشبهة المهمة...» (ابن زهره: قسم الاصولین / ۱۷؛ نسخه برگردان حاضر: ۲).

در فصل اول (با عنوان: «فی بیان حقیقة التکلیف وضروبه ومراتبه») مقصود از «تکلیف» شرح داده می‌شود و از تقسیم آن به تکلیف عقلی و تکلیف سمعی سخن می‌رود. در پایان این فصل، ابن‌زهره با اشاره به آنکه تکلیف سمعی وابسته به مباحث توحید و عدل از تکلیف عقلی است، به این نکته که بنیاد تکلیف سمعی بر تکلیف عقلی استوار است توجه می‌دهد و همین امر را دلیل تقدّم در ترتیب مطالب کتاب می‌شمارد.^۱

فصل دوم (با عنوان: «فی الدلالة على وجوب النظر وأنه أول الأفعال الواجبة») نیز به تبیین جایگاه نظر در آثار الهی به عنوان یگانه راه برای شناخت خداوند - که معرفت به او فراتر از ابتدائیات عقلی و ادراک بشری است - و وجوب آن، به عنوان پیش‌نیاز همگی افعال واجب در تکالیف عقلی و سمعی، می‌پردازد.^۲

ترتیب مباحث بخش اصول دین را غنیه نیز، بر پایه همان مبنایی است که در آن دو فصل تبیین شده است: ابن‌زهره این بخش را با توحید - در دو وجه اثبات و نفی - آغاز می‌کند؛ سپس از عدل بحث می‌کند؛ و بر پایه آن دو اصل، از نبوت و به دنبال آن از امامت سخن می‌گوید؛ و بر پایه دو اصل اخیر، این بخش را با اصل معاد و مباحث آن به پایان می‌آورد.

پس از آن دو فصل که وصف آنها گذشت، متن اصلی کتاب آغاز می‌شود، بدین ترتیب: اصول دین، اصول فقه، فروع فقه. با توجه به آنچه گفتیم، دلیل تقدّم بخش اول (اصول دین) بر بخش سوم (فروع فقه) آشکار است؛ اما در میانه این دو بخش و پیش از فروع فقه، بخش اصول فقه (به عنوان بخش دوم کتاب) گنجانده شده است. ابن‌زهره در سرآغاز بخش

۱. این فصل را - با حفظ ساختار کلی و اهم مطالب آن - می‌توان این‌گونه خلاصه کرد: «التکلیف ... عبارة عن إرادة من تجب طاعته ما فيه كلفة ومشقة ... و ... كراهة من تجب طاعته ما فی تركه مشقة ... وما اراده التقديم - تعالی - وکره، علی ضربین: عقلی وسمعی. فالعقلی علی ضربین: أحدهما العلم به ضرورة من فعل المکلف - سبحانه -، والثاني العلم به مكتسب من فعل المکلف. فالأول ك العلم بوجوب الصدق والإنصاف ... وقيح الظلم والكذب ... والثاني علی ضربین: توحيد وعدل. فالتوحيد ينقسم إلى إثبات ونفی، ... والعدل تنزيه - سبحانه - عن أن يفعل قبيحاً أو يخل بواجب، وهذا التکلیف فرع علی التکلیف الأول ومبنى عليه. ... واما التکلیف السمعی فالعلم به فی الأصل مكتسب ومتفرع علی التکلیف الثاني من العقلی ومرتب عليه ... وإذا ثبت كون التکلیف العقلی أصلاً فی السمعی، وجب الإبتداء به ثم اتباعه بالسمعی» (همو: قسم الاصولين/ ۱۹-۲۱؛ نسخه‌برگردان حاضر: ۲-۴).

۲. نک: همو: قسم الاصولين/ ۲۲-۲۳؛ نسخه‌برگردان حاضر: ۴.

دوم (اصول فقه)، از ضرورت تقدّم اصول فقه بر فروع آن سخن می‌گوید^۱ و مخصوصاً نظر آن دسته از مخالفان شیعه که تمسک به قول معصوم در شرعیات را دلیل بی‌نیازی شیعه به دانش اصول فقه می‌پنداشته‌اند، رد می‌کند.^۲ با همه اینها، ابن‌زهره تأکید می‌کند که در این بخش (اصول فقه از غنیة) راه ایجاز و اختصار پیش می‌گیرد و به ذکر پاره‌ای اصول که به کار هدف کتاب (یعنی بخش فقه غنیة) می‌آید بسنده می‌کند.^۳ از این عبارت به خوبی پیداست که ابن‌زهره اصول فقه را تنها وسیله‌ای برای استنباط فروع فقهی می‌شمرد و تا آن اندازه بدان اهمیت می‌داده که راهگشای مباحث فقهی باشد. درست از همین روست که وی از ذکر مباحث غیر ضرور در این بخش خودداری کرده است.

ابن‌زهره با تألیف غنیة النزوع کوشید تا کتابی جامع و مستدل، و در عین حال فشرده و عاری از زوائد، تألیف کند که افتات مباحث علوم دینی را دربر داشته باشد. می‌توان گفت که وی در برآوردن این هدف توفیق یافته و کتابی منسجم و منظم که قابلیت تدریس نیز داشته، فراهم آورده است. جامعیت اثر، دایا بودن نظم منطقی، جنبه استدلالی آن و توجه به آرای دیگر فرق اسلامی، از جمله دلایلی است که ما را به این داوری سوق می‌دهد.

روش ابن‌زهره در سراسر بخش‌های سه‌گانه کتاب، استناد به مجموعه‌ای از شواهد عقلی و نقلی است. وی به روش علمای شیعی پیش از خود - مخصوصاً شریف مرتضی - به آیات قرآن، احادیث، روایات تاریخی و اشعار استناد یا استشهاد می‌جوید و به آرا و فتاوی زعمای فرق دیگر - از متکلمان گرفته تا فقها - و تفاروت میان آنها توجه دارد. تأثیر آثار کلامی، اصولی و فقهی شریف مرتضی و شیخ طوسی را در سراسر غنیة النزوع می‌توان جستجو کرد، اما آشکارترین تأثرها و روشن‌ترین مشابهت‌های غنیة النزوع را باید در آثار حوزه حلب دید؛ حوزه‌ای که در قرن پنجم و ششم راهی متفاوت از جمهور علمای امامیه در تقلید محض از آرای طوسی پیش گرفته بود.

ویژگی اصلی حوزه حلب، هماهنگی کلی با نظرات شریف مرتضی و پاره‌ای اختلاف‌ها

۱. «لَمَّا كَانَ الْكَلَامُ فِي فُرُوعِ الْفَقْهِ مَبْتَدِئاً عَلَى أَصُولِهِ، وَجِبَ الْإِبْتِدَاءُ بِأَصُولِهِ ثُمَّ اتَّبَعَهَا بِالْفُرُوعِ؛ لِأَنَّ الْكَلَامَ فِي الْفُرُوعِ مِنْ دُونِ إِحْكَامِ أَصْلِهِ لَا يَنْتَفِعُ» (همو: قسم الاصولین / ۲۶۵؛ نسخه‌برگردان حاضر: ۱۴۴).

۲. نک: همو: قسم الاصولین / ۲۶۵-۲۶۷؛ نسخه‌برگردان حاضر: ۱۴۴-۱۴۵.

۳. «وَنَحْنُ نُورِدُ مِنْ هَذِهِ الْأَصُولِ جُمْلَةً مُوجِزَةً مُخْتَصِرَةً تُلِيْقُ بِغُرُضِ هَذَا الْكِتَابِ» (همو: قسم الاصولین / ۲۶۷؛ نسخه‌برگردان حاضر: ۱۴۵).

بن حسن بن ابی المجد حلبی (عالم دیگر حوزه حلب که احتمالاً در قرن ششم می زیسته) می توان یافت. ابوالحسن حلبی در مقدمه /إشارة السبق به دو نوع تکلیف عقلی و شرعی اشاره می کند،^۱ بخش نخست کتاب را به تکالیف عقلی اختصاص می دهد و به ترتیب از چهار رکن توحید، عدل، نبوت و امامت سخن می گوید،^۲ و در بخش دوم آن به تکالیف شرعی می پردازد و از مباحث پنج رکن صلاة، زکاة، صوم، حج و جهاد بحث می کند.^۳

تفاوت اساسی غنية النزوع با آثار ابوالصلاح و /إشارة السبق آن است که غنية دربردارنده بخشی مهم در اصول فقه - به عنوان دانشی ضروری در استنباط احکام فقهی - است، حال آنکه دیگر آثار حوزه حلب که ذکر آنها گذشت شامل اصول فقه - به عنوان دانشی مستقل - نیستند.

در میان فقهای امامیه، شهید اول (د ۷۸۶ ق) به تفاوت مشرب و پاره ای آرای خاص حوزه حلب با مکتب شیخ طوسی و مکتب حله (به رهبری محقق حلی و شاگردش علامه) توجهی ویژه دارد و در موارد متعددی به اختصاصات اصولی^۴ و فقهی^۵ این حوزه یا نظرات

۱. نک: ابوالحسن حلبی: ۱۲: «... فقد أشرت إلى تحرير ما يجب إعتاده عقلاً والعمل به شرعاً؛ إشارة تعمّ باشمالها علی أركان كل واحدٍ من التکلیفین نفعاً وتفيد من وعائها وآثرها ضبطاً وجمعاً»؛ نیز نک: ۶۶: «وإذا تقدّم الكلام فی أركان التکلیف العقلی، فستشير بعده إلى أركان التکلیف الشرعی».

۲. نک: همو: ۱۴ به بعد.

۳. نک: مکی عاملی، ذکرى الشيعة: ۴۱ / ۱ (يجب التفقه ... ولا يرد التدب والمكره والمباح على عموم وجوب التفقه ... ووجوبه كفاية ...؛ وعليه أكثر الإمامية. وخالف فيه بعض قدامتهم وفناءه الحلبي - رحمه الله عليهم - فأوجبوا على العوام الإستدلال).

۴. نک: همان: ۳۰۸ / ۱ (إذا فقد المماثل والرحم قيل جاز للأجانب تغسيل الأجنبية من فوق الثياب ... وهو ظاهر المفيد ... وقطع به الشيخ في شرح كلامه من التهذيب، وقال ابوالصلاح وابن زهرة به مع تغمض العينين، وفي الزيادات منه جعل الشيخ مستحباً ... وكذا في الإستبصار وجوز ... وأعرض عن ذلك في النهاية والمبسوط والخلاف، وجوز في النهاية تغسيل وجهها ويديها)، ۴۴۶ / ۱ (وقد قال ابوالصلاح وابن زهرة وكذا صاحب الجامع ... والفاضل في المختلف ...)، ۳۷۹ / ۳ (وذهب ابن أبي عقيل ... وابن ادریس وصرح به ابوالصلاح وابن زهرة إلى أنه يقول «سمع الله لمن حمده» في حال ارتفاعه و ...)، ۴۱۳ / ۳ (ولا تحيات في التشهد الاول باجماع الاصحاب، غير أن ابوالصلاح قال فيه ... وتبعه ابن زهرة)، ۴۲۰ / ۳ (وابوالصلاح - رحمه الله - عدّ «السلام علينا» في المستحب و ... قال: ثم يسلم التسلم الواجب، وعارته هذه: ...، ونحوه قال ابن زهرة في الغنية)، ۱۶۷-۱۶۸ (وقال ابوالصلاح: لا يجوز التطوع ولا القضاء قبل صلاة العبد ولا بعدها حتى تزول الشمس ... وابن زهرة وابن حمزة قالوا: لا يجوز التفل قبلها وبعدها)، ۱۷۲ / ۴ (الظاهر أن الوحدة المعبرة في الجمعة معتبرة هنا بطريق الاولى، وصرح به ابوالصلاح وابن زهرة - رحمهما الله -)، ۱۹۴ / ۴ (وقال ابوالصلاح: الظاهر في المله وجوب عقد الصلاتين وحضورهما على من خطب بذلك، وقال ابن البراج

هماهنگ فقهای آن اشاره می‌کند. شهید اول با استفاده از تعبیر «الحلبیان» به ذکر آرای مشترک ابوالصلاح و ابن زهره می‌پردازد،^۱ با تعبیر «الشامیان» به نظرات همانند ابوالصلاح و ابن براج توجه می‌دهد^۲ و با کاربرد تعبیر «الشامیون الثلاثة» ابن زهره را نیز به جمع آن دو می‌افزاید.^۳

- رحمه الله - المظاهر وجوب الحضور لهاتین الصلاتین ... و تبعهما ابن زهره، ۴/ ۱۹۶-۱۹۷ (قال ابوالصلاح - رحمه الله - ... وقال: يكره السفر قبل الصلاة المسنونة، وتبعه ابن زهره، ۴/ ۴۰۵ (روى الشيخ بإسناده ... قال على - عليه السلام - : «لا يؤم الأعمى فى البرية». ويمكن حمله ... على الكراهة كما قال ابوالصلاح وابن زهره، ۴/ ۴۳۰ (وقال ابن الصلاح - رحمه الله - وابن زهره - قدس الله روحه - : لا يجوز أن يكون بين الصفتين من المسافة ما لا يتخطى، ۴/ ۴۳۱ (و منع ابوالصلاح وابن زهره من حيلولة النهر)، ۴/ ۴۵۶-۴۵۸، كه گویای موافقت نظر ابوالصلاح و ابن زهره و پیروی آنان از رأی سید مرتضی و در برابر موافقت نظر ابن براج و ابن حمزه و پیروی آنان از فتوی طوسی است (قال المرتضى: ... فأما الأخيرتان فالأولى أن يقرأ المأموم أو يسبح فيهما. وقال الشيخ فى الثلاثة ... ويستحب أن تقرأ الحمد وحدها فيما لا يجهر الإمام بالقرائة فيها وإن لم تقرأها فليس عليك شيء؛ وكذا فى المبسوط ... بعبارة. وقال ابن البراج: ... وإن كانت صلاة اخفات استحسب للمأموم أن يقرأ فاتحة الكتاب وحدها ويجوز أن يسبح الله وبحمده. وقال ابوالصلاح: ... وهو فى الأخيرتين من الرباعيات وثلاثة المغرب بالخيار بين قراءة الحمد والتسبيح، والقراءة أفضل. وقال ابن حمزة: ... فى الأخيرتين إن قرأ كان أفضل وإن لم يقرأ جاز وإن سبّح كان أفضل من السكوت. ... وقال ابن زهره - رحمه الله - : ... فأما الأخريان وثلاثة المغرب فحكمه فيها حكم المنفرد. وهذه العبارة و عبارة ابى الصلاح تعطى وجوب القراءة أو التسبيح على المؤتم فى الأخيرتين، وكأنهما أخذاه عن كلام المرتضى، ۴/ ۴۷۰ (قال فى المبسوط: إذا جلس للشهد الأخير جلس معه يحمد الله و يسبحه. وقال ابوالصلاح: ... يجلس مستوفراً ولا يشهد، و تبعه ابن زهره وابن حمزة). برای مواردی که ممکن است اختلاف آرای فقهای حوزة حلی بنقلی شود، نک: همو: ۴/ ۲۰۰-۲۰۱ (تجب الصلاة أيضاً للزئلة ... وابن الجنيد لم يصرح به ولكن ظاهر كلامه ذلك ... وكذا ابن زهره، واما ابوالصلاح فلم يعرض لغير الكسوفين)، ۴/ ۴۱۲-۴۱۳ (الشيخ قال فى المبسوط: إذا حضر رجل من بنى هاشم فهو أولى بالتقدم إذا كان ممن يحسن القراءة. ... أنه جعل الأشرف بعد الأفقه ... تبعه ابن البراج فى تقديم الهاشمى ... وجعل ابوالصلاح بعد الأفقه القرشى، وابن زهره جعل الهاشمى بعد الأفقه ... وابن حمزة جعل الأشرف بعد الأفقه).

۱. همو، الدروس الشرعية: ۱/ ۴۱۲ (وحرّم الحلبیان الجلوس بین الصفا والمروة ...)، ۲/ ۲۷۰ (وقال الحلبیان ...).
۲. همان: ۱/ ۲۹۵ (... خلافاً لما ظهر من كلام الشاميين)، ۳/ ۱۷۹ (... وهى حجة التحريم، كقول الشاميين و ابن ادریس و ظاهر المبسوط)، ۳/ ۱۹۵ (... واختاره الشامیان)، ۳/ ۲۱۹ (و للشيخ قول بالتحريم واختاره الشامیان).

۳. همان: ۱/ ۲۵۰ (... وقال المرتضى والمفيد: وقتها طلوع الفجر من يوم الفطر إلى قبل صلاة العيد. واختاره الشاميون الثلاثة). افندی (۲۰۳/ ۲) یادداشتی را از خط میرداماد (م ۱۰۴۱ ق) نقل می‌کند که وی طی آن توضیح می‌دهد که مراد شهید [اول] از «الشامیون الثلاثة»، ابوالصلاح، ابن براج و ابن زهره هستند. جای شگفتی است که میرداماد - بنابر نقل افندی از خط وی - در اینکه مؤلف غنیه النزوع کدام یک از اعضای خاندان زهره است و نام دقیق وی چیست دچار تردید و ابهام بوده است (نک: افندی: ۲/ ۲۰۳-۲۰۴).

۵. غنیة النزوع و جایگاه آن در حوزه‌های علمی امامیه

غنیة النزوع از زمان تألیف و در روزگار حیات مؤلف، مورد توجه حوزه‌های علمی امامیه قرار گرفت و شهرتی فراگیر یافت. تدوین التجرید لفقہ الغنیة عن الحجج والأدلة از سوی عبدالله بن علی ابن زهره (۵۳۱-۵۸۰ ق؛ برادر و شاگرد ابن زهره)،^۱ نقل ابن ادریس حلی (۵۳۱-۵۸۰ ق؛ از معاصران ابن زهره و به قولی از شاگردان او) از مطالب غنیة و نقد آن،^۲ نام بردن ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق) از غنیة،^۳ حلقه تدریس ابن زهره و کثرت نسبی شاگردان وی، همگی قراینی است که این گفته را تأیید می‌کند.

آن گونه که از شواهد موجود برمی‌آید، در دوره‌ای خاص و تا پیش از رواج مبانی و آرای مکتب حله در قرن هفتم، غنیة النزوع از اعتبار ویژه‌ای در حوزه‌های علمی امامیه برخوردار بوده است. افزون بر دستنویس کهن مجلس (نسخه برگردان حاضر) که نشان می‌دهد خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ ق) غنیة را در جوانی به عنوان یک متن آموزشی نزد استادش سالم بن بدران مازنی - که خود از شاگردان ابن زهره است - قرائت کرده،^۴ شواهد دیگری نیز هست که گویای جایگاه خاص این کتاب در محافل علوم دینی امامیه و مخصوصاً مقبولیت آن نزد امامیان ایرانی قرن هفتم و اوایل قرن هشتم است: عمادالدین حسن بن علی آملی طبری (زنده در ۷۰۱ ق) ترجمه‌گونه‌ای به فارسی از غنیة النزوع به دست داده^۵ که هر سه بخش کتاب (اصول دین، اصول فقه، فروع فقه) را دربردارد.^۶ شایان

۱. طهرانی، الثقات العیون: ۱۶۵. بنابر عنوان اثر، این کتاب تحریر فتواگونه‌ای از بخش فقه غنیة النزوع بوده است. افندی (۲/ ۲۰۳) به اشتباه نام این اثر را «کتاب الغنیة عن الحجج والأدلة» و «کتاب الفقه» ثبت کرده و به دنبال آن از احتمال خلط و التباس احوال ابن زهره با برادرش عبدالله - به سبب عنوان مشترک کتاب‌های آن دو - سخن گفته است.

۲. نک: ابن ادریس: ۲/ ۴۴۲-۴۴۳، ۴۵۴، ۱۸۴/ ۳. ابن شهر آشوب: ۴۶.

۳. نک: بخش ۷ همین مقدمه. و بر اساس مبانی اصولی ابن زهره است که نصیرالدین طوسی می‌نویسد نزد امامیه «الخبر الواحد لا یوجب علماً وعمداً» (نصیرالدین طوسی: ۴۲۲).

۴. درباره روش تألیف و ترجمه این کتاب و تطابق‌ها و تفاوت‌های آن با متن مبدا (غنیة النزوع)، نک: دانش‌پژوه، «مقدمه»: هشت - دوازده. درباره انتساب این کتاب به عمادالدین طبری، نک: جعفریان: ۱۷-۱۸.

۵. این متن فارسی با عنوان معتقد الإمامیه به چاپ رسیده است (نک: منابع: طبری، معتقد الإمامیه)، اما این عنوان ظاهراً تنها در یک نسخه خطی از کتاب آمده است و همان گونه که دانش‌پژوه در صفحه عنوان متن چاپی نوشته، شاید نام اصلی اثر العمدة فی اصول الدین و فروعہ باشد. برای چند نسخه موجود از این کتاب در ایران، نک: درایتی: ۸۴۱-۸۴۲.

توجه است که نظرات متفاوت ابن زهره نسبت به جریان رایج متأثر از شیخ طوسی، همچون ردّ حجیت تبعدی خبر واحد، در این متن فارسی نیز باقی مانده است.^۱ از سوی دیگر، علی بن محمد قمی سبزواری که تألیف جامع الخلاف والوفاق بین الإمامیه و بین أئمة الحجاز والعراق را در سال ۶۹۸ ق در مشهد رضوی به پایان برده،^۲ در مقدمه و خاتمه کتابش آن را شرح و تکمیل قسم سوم (فروع فقه) غنیة النزوع به شمار می آورد.^۳

پس از آن دوره و در اعصار سيطرة مکتب فقهی / اصولی حله نیز، غنیة النزوع همچنان اهمیت خود را در مباحث اجتهادی نگاه داشته و بعضی آرای فقهی و اصولی ابن زهره در آن، تا امروز مورد اشاره و محل بحث فقها و اصولیان امامیه بوده است.^۴

۶. کهن ترین دستنویس غنیة النزوع

کهن ترین نسخه خطی شناخته شده از غنیة النزوع، به شماره ۱۰۵۶۴ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران) نگهداری می شود.^۵ این نسخه را منصور بن مسلم بن محمد بن مسلم بن محمد ابن ابی جماع برای خود کاتب کرده و استنساخ آن را در روز پنجشنبه نیمه ذی الحجة سال ۶۱۴ ق در مدرسه جمال الدین^۶ به پایان آورده است.^۷

۱. نک: طبری: ۱۵۸-۱۶۱، که در آن از رد حجیت تبعدی خبر واحد سخن می رود (برابر با: ابن زهره: قسم الاصولین / ۳۵۶-۳۵۸: نسخه برگردان حاضر: ۱۹۰-۱۹۳).

۲. قمی سبزواری: ۶۲۰.

۳. نک: همین: ۶۲۰.

۴. برای نمونه، نک: انصاری، کتاب المکاسب: ۱/ ۳۰، ۳۴، ۵۷، ۸۲، ۲/ ۲۲-۲۳، ۲۱۲، ۳/ ۲۹-۳۰، ۱۲۶، ۱۵۲، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۸۰، ۳۷۰، ۵۱۴، ۵۳۱، ۵۸۱، ۴/ ۱۷۵، ۱۸۶، ۲۱۰، ۲۸۸، ۵/ ۹۱، ۱۰۵، ۱۲۰، ۱۵۸، ۱۷۶، ۲۲۲، ۲۲۴، ۲۴۲، ۲۸۳، ۲۸۷-۲۸۸، ۲۹۴، ۲۹۹، ۳۰۳، ۳۲۳-۳۲۴، ۱۷/ ۶، ۲۶، ۶۲، ۹۱، ۱۰۹، ۱۲۲، ۱۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰

پس از این دستنویس، نسخه شماره ۱۲۳۷۵ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی - قم (کتابت شده در: دوم ذی الحجة ۱۳۶۲ ق)^۱ - که از آغاز افتادگی دارد - قدیم ترین نسخه غنیة النزوع به شمار می رود که همانند دستنویس کهن مجلس هر سه بخش غنیة (اصول دین، اصول فقه، فروع فقه) را شامل است. از این دو نسخه که بگذریم، نسخه های متأخری - از قرن یازدهم به بعد - باقی می مانند که بیشتر آنها تنها بخش سوم (فروع فقه) یا بخش های دوم و سوم (اصول فقه و فروع فقه) را دربردارند.^۲

با توجه به آنکه کاتب دستنویس کهن مجلس آن را برای خود استنساخ نموده، باید گفت که او خود در زمره عالمان - یا دست کم طالب علمان - و شخصی اهل فضل و دانش دینی بوده است. روی این نسخه را به خط نسخ خوانا و پاکیزه ای کتابت کرده و عنوان آغاز کتاب و بخش های دوم و سوم آن را به خطی همانند کوفی ایرانی آراسته است.^۳ یکی از ویژگی هایی که در رسم الخط این نسخه جلب توجه می کند آن است که کاتب الف انتهای برخی واژگان (مانند: «اما»، «فلنا» و «ایضا») را - که ظاهراً بر توجه خواننده به آنها تأکید داشته - اندکی به سوی پایین کشیده است.^۴ این ویژگی نسبتاً نادر را در برخی نسخ دیگر که در همان روزگار نوشته شده نیز می توان دید؛ مانند: قدیم ترین نسخه مختصر

۱. نک: مرعشی نجفی: ۳۱/ ۲۸۰ و ۸۳۲ (تصویر برگه پایانی نسخه که ترقیمه کاتب در آن آمده است). شایان یادآوری است که فهرست نگار نسخه آن را «کهن ترین و نفیس ترین نسخه موجود در جهان» از غنیة النزوع معرفی کرده (همو: ۳۱/ ۲۸۰) که با توجه به وجود دستنویس کهن مجلس البتّه درست نیست.

۲. البته به ندرت برخی نسخه های متأخر نیز هست که دربردارنده هر سه بخش کتاب است؛ مانند نسخه ش ۱/ ۳۴۵۲ کتابخانه مجلس (نک: حائری: ۱۰/ بخش ۳/ ۱۶۲۰-۱۶۲۱؛ نیز: دانش پژوه، فهرست میکروفیلم ها: ۱/ ۷۲۹) که در ۱۲۳۲ ق کتابت شده است. برای فهرستی از نسخه های خطی غنیة النزوع که اصل یا تصویر آنها در ایران نگهداری می شود، نک: ذرایی: ۷/ ۸۱۰-۸۱۲. دور نیست که برخی از این نسخه های متأخر از روی دستنویس کهن مجلس استنساخ شده باشند؛ چنانکه در برگ ۹۹ نسخه شماره ۱۴۷۶۸ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (مورخ ۱۱۲۵ ق) صورت اجازه سالم بن بدران مازنی به خواجه نصیرالدین طوسی - که اصل آن در دستنویس مجلس درج شده - نقل گردیده (نک: مرعشی نجفی: ۲۷/ ۳۶۲)، و بنابراین باید گفت که دستنویس مجلس - بی واسطه یا با واسطه - اساس استنساخ این نسخه متأخر بوده است.

۳. نسخه برگردان حاضر: ۱، ۱۴۳، ۲۳۳.

۴. برای نمونه هایی چند، نک: همان: ۳/ ۱۵، ۷/ ۱۲، ۱۶/ ۷، ۱۹/ ۵، ۳۸/ ۱۳، ۴۱/ ۱۰، ۶۹/ ۱۰، ۷۲/ ۱۳، ۷۴/ ۱۳، ۷۵/ ۲، ۷۸/ ۱۵، ۷۹/ ۱۴، ۸۰/ ۱۶. این امر اختصاص به الف انتهای واژگان ندارد و بعضاً در الف میانی کلمات نیز دیده می شود (برای نمونه، نک: همان: ۸۰/ ۱۵: الامامة).

مصباح المتهجد (مصباح صغیر) شیخ طوسی که در سال ۵۷۸ ق کتابت شده^۱ (نسخه شماره ۱۳۵۴۷ کتابخانه مجلس)،^۲ و قدیم‌ترین نسخه کامل شرح/اشارات فخر رازی که در سال ۶۱۴ ق استنساخ گردیده است (نسخه شماره ۱۰۶۰۹ کتابخانه مجلس).^۳

۷. دستنویس کهن مجلس و خواجه نصیرالدین طوسی

نسخه غنیة النزوح کتابخانه مجلس در اختیار خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ ق) - متکلم بزرگ شیعی و دانشمند نامدار ایرانی - بوده، و وی در جوانی بخش‌هایی از آن را نزد سالم ابن بدران مازنی مصری - از شاگردان ابن زهره - خوانده و بخش سوم کتاب را با نسخه‌ای صحیح مقابله کرده است. در پایان نسخه، دستنویست نصیرالدین طوسی مبنی بر مقابله بخش سوم این نسخه در جمادی الاولی سال ۶۲۴ ق دیده می‌شود، با این عبارات: «وقع الفراغ من مقابلة القسم الثالث بنسخة صحيحة. والحمد لله تبارك وتعالى في جمادی الاولی اربع [و] عشرين [و] ستانة هجرية. كتبه محمد بن محمد بن الحسن الطوسي بخطه».^۴

در هامش صفحات دستنویس مجلس، مخصوصاً در بخش‌های سوم و دوم، یادداشت‌های کوتاه خواجه نصیرالدین طوسی - که همگی در تصحیح و مقابله متن است -

۱. نک: صدرایی خوبی: ۳۷/ ۴۳-۴۴. بر خلاف احتمال فهرست‌نگار، این نسخه به خط مؤیدالدین ابوطالب محمد ابن علقمی (سیاستمدار فاضل امامی‌مذهب و آخرین وزیر دستگاه خلافت عباسی) نیست، چراکه وی در حدود سال ۵۹۱ ق متولد شده و در ۶۵۶ ق درگذشته است و بنابر تاریخ کتابت نسخه (۵۷۸ ق) نمی‌تواند کاتب آن باشد. این اشتباه بر اثر یادداشتی رخ داده که در هامش صفحه ترقیمه نسخه درج شده و در آن مطالبی درباره ابن علقمی آمده است. محمدباقر مجلسی آن یادداشت را از روی همین نسخه نقل کرده است (نک: مجلسی: ۱۰۴/ ۳۰-۳۱).

۲. برای نمونه، نک: طوسی، مختصر مصباح المتهجد: ۱ پ/ س ۱۱، ۲ ر/ س ۸.

۳. برای نمونه، نک: رازی: ۱۲۳/ س ۱۷ و ۲۳، نیز: س ۱، ۲، ۸.

۴. نسخه‌برگردان حاضر: ۴۸۰. نوع خط خواجه در اینجا به گونه‌ای است که تاریخ نوشته را هم می‌توان «اربع عشر» (۱۶) خواند و هم «اربع [و] عشرين» (۲۴)، و به علت عدم کتابت «و» عطف در این یادداشت شاید قرائت نخست مقبول‌تر نیز بنماید. اما از آنجاکه کتابت اصل نسخه در ذی‌الحجة (ماه دوازدهم و پایانی سال قمری) سال ۶۱۴ به اتمام رسیده و یادداشت خواجه در جمادی الاولی (ماه پنجم سال قمری) نوشته شده، لاجرم باید تاریخ نوشته او را سال ۶۲۴ دانست و آن را «اربع [و] عشرين [و] ستانة» خواند.

به وی خبر می‌دهد،^۱ اما تاریخ آن در نسخه خوانا نیست.^۲ احتمالاً دستنویس مجلس پس از وفات خواجه و از طریق فرزندان وی به سید رکن‌الدین استرآبادی انتقال یافته، چنانکه نسخه شفای ابن‌سینا که در اختیار خواجه و همراه با حاشیه‌های مقابله‌ای او بوده به همین ترتیب در اختیار استرآبادی قرار گرفته است.^۳

۸. اشاره‌ای درباره نسخه‌برگردان حاضر

متن کامل غنیة النزوع طی سال‌های ۱۸-۱۴۱۷ ق در دو مجلد به کوشش ابراهیم بهادری و با مقدمه‌های آیت‌الله جعفر سبحانی در قم به چاپ رسید.^۴ نسخه اساس این چاپ، دستنویس کهن مجلس (نسخه‌برگردان حاضر) است.^۵ در سال ۱۹۸۶ م نیز، تصویر دستنویس کهن مجلس با همت و مقدمه استاد سید محمدحسین حسینی جلالی (با عنوان نسخه ش ۸۶۳۲۱ کتابخانه مجلس، که شماره پیشین نسخه بوده است) در شمارگانی محدود - و البته با کیفیتی نامطلوب - در شیکاگو منتشر شد.

۱. بخش‌هایی از این دو یادداشت که در نسخه باقی مانده و خوانده می‌شود، بدین قرار است: «... الحسن بن محمد العلوی الاسترآبادی» (نسخه‌برگردان حاضر: ۱، بالای صفحه) و «انتقل إلى الحسن بن محمد العلوی ...» «... و تملک بالشری الشرعی فی محرم ...» (همان‌جا، میانه صفحه).
۲. ظاهراً این نسخه پس از رکن‌الدین استرآبادی به فرزندش حسین منتقل شده است، چراکه یادداشتی از «الحسین بن الحسن بن محمد العلوی الاسترآبادی» نیز در نسخه دیده می‌شود (نک. نسخه‌برگردان حاضر: ۹۲، هامش صفحه).
۳. نک: عمادی حائری، «مقدمه»: ۲۵، پانویست ۱. شایان یادآوری است که دستنویس استرآبادی در صفحه عنوان دستنویس مجلس با دستنویست وی در صفحه عنوان نسخه الشفاء مدرسه نعلی سوی (با عبارت: «ومنه انتقل إلى ... الحسن بن محمد العلوی الاسترآبادی») کاملاً همانند است.
۴. غنیة النزوع إلى علمی الاصول و الفروع، السید حمزة بن علی بن زهرة الحلبي، تحقیق: ابراهیم بهادری، قم، قسم الفروع: ۱۴۱۷ ق، قسم الاصولین (اصول الدین، اصول الفقه): ۱۴۱۸ ق. بر روی جلد «قسم الاصولین»، عبارت «الجزء الثاني» درج شده که تنها ناظر به ترتیب زمانی انتشار است و اطلاق جزء ثانی به آن - نه از نظر ترتیب مباحث کتاب و نه از نظر تقسیم‌بندی اجزاء اثر که در سه بخش است - درست نیست. شایان یادآوری است که بنابر گزارشی در تابستان ۱۴۰۵ ق (خراسانی: ۷۱-۷۳)، آقای سید علی خراسانی نیز غنیة النزوع را در دست تصحیح و تحقیق داشته که نسخه اساس تصحیح وی نیز دستنویس مجلس (نسخه‌برگردان حاضر) بوده است (همو: ۷۲)؛ اما تا آنجا که نگارنده می‌داند تصحیح یادشده منتشر نشده است.

۵. نک: ابن‌زهره: قسم الفروع / ۲۹-۳۱.

۶. شیکاگو، The Open School، ۱۹۸۶ م.

اما نسخه شماره ۱۰۵۶۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی (نسخه برگردان حاضر)، سوای آنکه از نظر قدمت و صحت متن برترین دستنویس موجود از غنیة النزوع است، نمونه‌ای است ارجمند از سنت استنساخ، آموزش، قرائت، اجازه و مقابله متون علوم دینی امامیه در اوایل قرن هفتم و از حیث اشتمال بر بعضی فوائد جانبی (مخصوصاً در تحلیل تاریخی احوال خواجه نصیرالدین طوسی و پیشینه گرایش‌های مذهبی و ذهنی او) سندیت دارد.^۱ همین ویژگی‌ها، ما را بر آن داشت تا این متن مهم و دستنویس نفیس را به صورت نسخه برگردان و با کیفیت مرغوب منتشر کنیم.

سید محمد عمادی حائری

مهر ۱۳۹۰ ش

۱. همچنان‌که مدرس رضوی (: ۱۶۳-۱۶۶) به جایگاه ویژه این نسخه در گزارش و تحلیل احوال خواجه نصیرالدین طوسی توجه داشته است.